

ISLAMSKO OBRAZOVANJE NA POSTKOMUNISTIČKOM BALKANU U PERIODU OD 1990. DO 2005. (II)

Štepan MACHACHEK¹

Ovaj rad je objavljen 2006. godine u časopisu Arhiv orientalni, tromjesečnom časopisu o afričkim i azijskim studijima, volume 74/2006. Arhiv orientalni (Orientalni arhiv) je referentni akademski časopis koji izlazi svaka tri mjeseca. Konstantno izlazeći iz štampe sve od 1929. godine, kad ga je osnovao poznati češki orijentalista Bedrich Hozny. Časopis predstavlja važan forum znanstvenicima iz Evropske unije i drugih evropskih zemalja. Izdaje ga Orientalni institut Akademije nauka Češke Republike i u njemu se na engleskom, njemačkom i francuskom jeziku objavljuju članci, osvrti na članke i knjige, studije koje se bave proučavanjem historije, ekonomije, kulture i društava afričkih i azijskih zemalja.

NOVI REASON D'ETRE BALKANSKIH MEDRESA

Prvobitni motiv islamskih zajednica u spomenutim zemljama da odobre osnivanje novih medresa na početku devedesetih proistekao je iz nedostatka i potrebe za kvalificiranim vjerskim službenicima koji bi služili u sve većem broju džamija ili podučavali islamsku omladinu osnovama islamske vjere u džamijama i mektebima.

U BiH se velika mogućnost pružila onima koji su studirali islamske predmete i nauke kad je 1994. godine vjersko obrazovanje postalo integralni dio državnog nastavnog plana i programa osnovnih i srednjih škola. Spomenute vjerske zajednice, tačnije Katolička crkva, Pravoslavna crkva i Islamska zajednica, postale su odgovorne za osiguravanje kvalificiranog nastavnog kadra. Od 1997. godine generacije koje su završile ove medrese počele su završavati

¹ Ovaj rad je uveliko zasnovan na autorovom terenskom istraživanju tokom 2004. i 2005. godine. Autor je bio u mogućnosti provesti ovo istraživanje zahvaljujući grantu broj RM 03/26/04 koji mu je 2004. godine dodijelilo češko Ministarstvo vanjskih poslova

školovanje i zauzimati slobodna radna mjesta unutar Islamske zajednice. Međutim, već 2000. godine postalo je jasno da Islamska zajednica u BiH neće imati dovoljno radnih mjesta za sve veći broj onih koji završavaju medrese i da će ih u budućnosti, za obnovu i podmlađivanje vjerskih službenika Islamske zajednice u BiH, biti potreban znatno manji broj. I pored toga, čelnici Islamske zajednice veoma rado naglašavaju da će svima koji završe neku od bosanskih medresa, zainteresiranim za rad u strukturama Zajednice, biti zagarantovano radno mjesto.¹ Sve više dobija na značaju mišljenje da Islamskoj zajednici u BiH ne treba sadašnji broj islamskih škola i tolika mnogobrojnost onih koji ih završavaju. S druge strane, bosanske medrese priželjkuju povećanje svojih kapaciteta. Interes mladih Bošnjaka za pohađanje ovih islamskih škola nimalo nije opao, što znači da, zbog nedovoljnog kapaciteta ovih škola, u prosjeku bude primljen samo svaki drugi aplikant zainteresiran za školovanje u medresi.²

Ovakva situacija dovela je do žestokih diskusija među čelnicima Islamske zajednice u BiH o smislu i funkciji ovih bosanskih islamskih škola čiji je osnivač Islamska zajednica u BiH. U toku ovih diskusija mogu se primijetiti dvije vodeće i dijametralno suprotstavljene vizije o budućnosti medresa. Prema prvoj, islamske škole trebale bi zadržati svoju tradicionalnu ulogu i biti svojevrsni teološki seminari koji bi prvenstveno odgovarali na potrebe Islamske zajednice, tj. bile bi zadužene da obrazuju nove

imame, daije (misionare) i druge službenike Islamske zajednice. Prema ovom mišljenju, broj medresa treba biti reduciran, a njihova bi uloga trebala biti slična onoj koju su imali u periodu bivše komunističke Jugoslavije. Druga vizija, koju snažno promovira i podržava Vahid Fazlović, direktor Behram-begove medrese u Tuzli, vjerovatno najuspješnije bosanske medrese, protivi se ovoj funkciji medresa. On na islamsko obrazovanje u BiH gleda iz mnogo šire perspektive. On i drugi zagovornici ove druge vizije kažu da bi medrese u BiH, čiji učenici predstavljaju oko 1,5% ukupnog broja učenika Bošnjaka u srednjim školama na teritoriju Federacije BiH, trebale postati duhovni centri islama na Balkanu.³ Prema tome, islamsko obrazovanje u medresama ne bi trebalo samo sebi biti krajnji cilj, nego bi one radije trebale biti sredstvo za ostvarivanje općenitijih obrazovnih kvalifikacija. Obavezni internatski smještaj, praćenje poštiju li učenici principe islamskog morala i izučavanje islamskih predmeta i tema, doprinosi afirmaciji islamske svijesti i morala kod bošnjačke populacije i na taj način pomaže očuvanju islama na Balkanu.⁴ Unutar Islamske zajednice u BiH dominantno je ovo drugo mišljenje, tako da su medrese sada na svom poodmaklom putu da postanu moderne srednje škole koje se ne organiĉavaju samo na uĉenike zainteresirane za izuĉavanje vjerskih predmeta. Medrese u BiH danas ukljuĉuju cijeli spektar zvaniĉnog drŹavnog nastavnog plana i programa koji moraju slijediti sve srednje škole u BiH.

1 Pogledaj, naprimjer, dvosedmiĉnik *Preporod*, broj 14-15/711-712, 15. juli 2001. godine. Prilikom završnih ispita u bosanskim medresama, šef Vjersko-prosvjetne službe Rijaseta IZ-e u BiH Muharem Omerdić izjavio je da postoji 200 slobodnih mjesta za imame i 300 za vjerouĉitelje, kao i mogućnost da se upiše neka od islamskih pedagoških akademija (160 mjesta) ili FIN (80 mjesta). Trenutno se pregovara sa islamskim fakultetima u inostranstvu o dobijanju stipendija za bosanke studente

2 U školskoj 2003./2004. godini u osam islamskih srednjih škola Islamske zajednice u BiH bilo je 1.741 polaznika, 991 uĉenik i 750 uĉenica. Od ovog ukupnog broja, 98 pohađaju Medresu u Zagrebu, a 252 uĉenika pohađa medresu u Novom Pazaru, koje se nalaze izvan BiH. Ovu informaciju dobio sam od Muharema Omerdića, šefa Vjersko-prosvjetne službe Rijaseta IZ-e u BiH, prilikom mog razgovora sa njim u Sarajevu 10. marta 2005. godine

3 Zvaniĉni statistiĉki podaci za školsku 2000./2001. godinu pokazuju da šest medresa u BiH predstavlja oko 3,5% od ukupno 160 srednjih škola u regijama koje naseljavaju preteŹno Bošnjaci. Od 85.509 srednjoškolaca Bošnjaka, 1.281 uĉenik u medresama ĉini oko 1,5%. Vidi, *Novi Muallim*, broj 8, 5. januar 2002. godine, strane 100-101

4 Vidi, naprimjer, ĉlanak Vahida Fazlovića *Rad i uloga medresa danas*, objavljen u *Novom muallimu*, broj 8, 5. januar 2002. godine, strana 101: «Ovaj statistiĉki podatak (samo 1,5% srednjoškolaca Bošnjaka pohađa medrese) pokreće pitanje je li nam dovoljno islamsko obrazovanje u medresama na nivou od samo 1,5%. Ćinjenica je da naše porodice danas više ne predstavljaju obrazovni faktor i da su se obrazovanje i moral našli u dubokoj krizi, posebno meĉu omladinom. Zbog toga je veoma vaŹno da ispravno razumijemo potrebu odgoja i obrazovanja sve većeĉ broja naše djece u medresama»

Osim spomenutog, u medresama se dodatno izučavaju i vjerski predmeti. Ove škole *islamskim* čini njihovo zahtijevanje da se učenici ponašaju po pravilima islamskog morala i da obavljaju vjerske dužnosti.⁵ U mnogim slučajevima, to je ono što budi interes učenika i njihovih roditelja za pohađanjem ovih islamskih škola prije nego vjerski predmeti koji se u njima izučavaju.

Tendencija da se medrese ujednače sa općim srednjim školama naglašena je i potvrđena reformom 2004. godine. Kao rezultat ove reforme, zastupljenost vjerskih predmeta u medresama spala je sa 50% na oko 30%. Veliki dio nastavnih sadržaja iz vjerskih predmeta često je bio kritiziran i označavan kao nešto što opterećuje učenike znanjem koje se smatra neupotrebljivim i korisnim samo za vježbanje memorije. Zahvaljujući toj redukciji, broj školskih dana u sedmici pao je sa 6 na 5. Međutim, ono što je potvrdilo medrese kao priznate srednje škole jest činjenica da oni koji ih završavaju više ne dobijaju diplomu imam-hatib-muallim. Oni sada dobijaju jedan općenitiji naziv *svršeni medrese*. Štaviše, Islamska zajednica je, kao osnivač medresa, odlučila da srednje obrazovanje više nije dovoljno za obavljanje imamske službe i da je za obavljanje ovoga posla potrebno visokoškolsko obrazovanje, stečeno ili na jednoj od tri islamske pedagoške akademije ili na Fakultetu islamskih nauka u Sarajevu.⁶

Porast obrazovanosti i stepena kvalificiranosti imama trenutno je prioritet Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini. O tome se stalno vodi računa, a statistički podaci se s vremena na vrijeme objavljuju u službenim

5 Vidi, naprimjer, *Glasnik Rijaseta Islamske zajednice u BiH* za 1996. godinu, strana 118, gdje Sulejman Posavljak, sekretar Medrese u Travniku, kaže: «Svrha medresa... je da izgradi kompletnu ličnost, vjernika koji će biti u mogućnosti da se uključi u sve sfere ljudske djelatnosti i da, kao vjernik, pridonese prosperitetu svoj zemlje i braće muslimanima koji u njoj žive»

6 Kad sam, 1. februara 2005. godine, intervjuirao direktora travničke medrese Muharema Dautovića, on mi je objasnio da je danas, kad na džuma-namazu petkom imamo sve više visokoobrazovanih ljudi u bosanskim džamijama, neprihvatljivo da imam ima završeno samo srednje obrazovanje. Prema Dautoviću, čak je i rječnik takvih imama nedovoljan da se kvalitetno obraćaju obrazovanim vjernicima

glasilima Islamske zajednice u BiH i nekim drugim islamskih časopisima.⁷

Bosanske medrese su sada u potpunosti integrirane u opći obrazovni sistem BiH, zajedno sa vjerskim školama drugih vjerskih zajednica. *Svršeni medresa* mogu se upisati na bilo koji fakultet u BiH i, prema statističkim podacima, oni to uglavnom i rade.⁸ Danas, relativno mali broj *svršenika medrese* nastavlja sa nekim naprednijim nivoom islamskog obrazovanja.

Srednje islamske škole na Kosovu, Makedoniji i Albaniji slijede otprilike istu shemu medresa u Bosni. One ulažu velike napore da postanu prestižne srednje škole u kojima bi vladala vjerska atmosfera i koje bi imale određene dodatke. Na Kosovu su medrese potpuno integrirane u državni obrazovni sistem. Vlada osigurava novac za plaće nastavnika, a učenici koji završe medresu mogu se upisati na bilo koji fakultet. Nakon ekspanzije koja se dogodila 1990-tih godina (novi odsjeci u Prištini, Prizrenu i Gnjilanima), medrese su postale škole za sve učenike čiji roditelji žele da njihova djeca budu u potpunosti okružena vjerskim ambijentom, a ne da, jednostavno, samo uče posebne vjerske predmete.⁹ Tokom 1990-tih interes za pohađanje medresa sve više je rastao. U teoriji, Isa-begova medresa u Skoplju bila je uključena u opći obrazovni sistem, ali su u praksi oni koji završe školovanje imali izvjesnih problema pri upisa na mnoge fakultete, posebno na Univerzitetu u Skoplju. Razlog za to uglavnom su bili stalni politički problemi. Muhamed Mustafa, direktor Medrese u Skoplju, rekao mi je da je situacija na

7 Vidi, naprimjer, *Novi Muallim*, broj 8, 5. januar 2002. godine, strana 122, gdje se autor Ismet Veladžić žali da «u 75% naših džemata (lokalnih zajednica vjernika, sličnih parohijama) imami još uvijek imaju samo srednje obrazovanje. Oni počinju raditi kao imami u džematima odmah nakon završetka medrese. Ono što je još pogubnije jest činjenica da su to uglavnom najslabiji učenici»

8 Naprimjer, većina onih koji su završili Behram-begovu medresu u Tuzli nastavlja školovanje na raznim fakultetima. Najpoželjniji fakulteti su Fakultet islamskih nauka, fakulteti humanističkih nauka i Pravni fakultet. Ovu informaciju dobio sam od direktora Behram-begove medrese u Tuzli Vahida Fazlovića prilikom mog intervjua sa njim u Tuzli 14. decembra 2004. godine

9 Tačnost ove teze potvrdio mi je direktor Alaudin-medrese u Prištini Ekrem Simnica tokom intervjua sa njim 16. marta 2005. godine

Univerzitetu u Tetovu mnogo bolja zato što se on smatra univerzitetom makedonske albanske manjine (mnogi muslimani u Makedoniji etnički su Albanci).¹⁰ U Makedoniji islamske škole nisu doživile toliku ekspanziju niti porast interesa kod učenika i njihovih roditelja kao što je to slučaj sa medresama u BiH, na Kosovu i u Albaniji.¹¹ Suprotno tome, od samog osnivanja Medrese u Skoplju, 1984. godine, njen obrazovni plan ostao je gotovo isti i bez nekih većih i značajnijih promjena. Zadržan je odnos između vjerskih i općih predmeta u omjeru od 60 naprema 40, što ovu medresu čini usmjerenom teološkom školom. Ova činjenica, zajedno sa udaljenom i nepristupačnom lokacijom škole, čini ovu medresu neprivačnom mladim ljudima.

U Albaniji se u posljednje vrijeme, slično kao i u Bosni i Hercegovini, mnogo diskutira o tome koja je svrha postojanja medresa. I ovdje ponovno pobjeđuje i dominira vizija da bi medrese trebale biti opće srednje škole sa određenim brojem vjerskih predmeta, životom usklađenim sa vjerom i prema principima islamskog morala nad onom koja ove škole vidi samo kao trening-centre. Omjer vjerskih predmeta u albanskim medresama pao je na 25%, ali je plan da se oni reduciraju na samo 20% od ukupnog broja predmeta. Oni koji završavaju albanske medrese često nastavljaju svoje obrazovanje na fakultetu. Pretpostavlja se da oko 75% *svršenika* ovih medresa studira na raznim fakultetima, ali da se samo 5-10% njih opredjeljuje za neki od islamskih fakulteta.¹²

10 Informacija dobijena od Muhameda Mustafe prilikom razgovora u njegovoj kancelariji u Medresi u Kondovu 7. aprila 2005. godine

11 Iako se može reći da je stepen posvećenosti vjeri makedonskih muslimana najveći u čitavoj regiji Balkana, oni, sasvim suprotno tome, pridaju najmanje značaja pitanjima koja su u vezi sa vjerskim obrazovanjem. Evidentno je da je islam u Makedoniji veoma tradicionalan (naprimjer, tamo postoje mnogi sufijfski redovi i njihove tekije) i da je formalizam u vjeri proizveo slab odgovor i neangažiranost makedonskih muslimana

12 Informacija se bazira na mom intervjuu sa Samimirom Ryshekuom, šefom Vjersko-prosvjetne službe Islamske zajednice u Albaniji, održanim u Tirani, 13. aprila 2005. godine

NASTAVNI PLAN I PROGRAM I NASTAVNI KADAR U MEDRESAMA

Činjenice koje sam prezentirao i porast interesa za islamsko obrazovanje upućuju na presudnu ulogu koju medrese imaju u afirmaciji svjesnosti pripadnosti islamu relativno velikog broja mladih ljudi. Zbog toga je neophodno da se osvrnemo na sadržaj vjerskih nastavnih predmeta koji se izučavaju u ovim školama i na nastavni kadar koji predaje ove nastavne predmete. Realnost je sasvim drukčija od slike bradatih Arapa koji podučavaju siromašnu bosansku ili albansku djecu ortodoksnim i ekstremnim islamskim doktrinama. Kao prvo u vezi sa nastavnim kadrom u medresama na Balkanu, mora se reći da danas nema niti jednog stranca koji predaje u balkanskim islamskim školama. Izuzetak su nekoliko Arapa koji predaju arapski jezik i kiraet u nekim albanskim medresama. S vremena na vrijeme, u Bosni se desi da arapski jezik u nekoj od bosanskih medresa privremeno predaje Arap, ali je to veoma rijetka praksa. Za razliku od današnjeg stanja na terenu, tokom 1990-tih godina situacija u Albaniji je bila sasvim drukčija. U to doba su većina nastavnika vjerskih predmeta bili stranci, a razlog je bio razumljivi nedostatak albanskih nastavnika koji bi mogli predavati ove nastavne predmete.¹³

Variraju kvalifikacije koje moraju ispunjavati današnji nastavnici na balkanskim medresama. Svjetovne predmete često predaju nastavnici bez ikakvog islamskog obrazovanja. Oni su završili neki od jugoslavenskih ili albanskih fakulteta. U Albaniji je pravilo da se za direktora medrese bira neko od nastavnika koji predaju svjetovne predmete. Nastavnici vjerskih predmeta mogu postići potrebne srtručne i obrazovane kvalifikacije na razne načine. Zahvaljujući postojanju Fakulteta islamskih nauka u Sarajevu (FIN) u BiH, pola ili više profesora vjerskih predmeta nisu studirali u inostranstvu nego su diplomirali na FIN-u.¹⁴ Većina nastavnika koji su studirali

13 Rajwantee Lakshman-Lepain, 145. Ovo mi je potvrdio i Saimir Rysheku, šef Vjersko-prosvjetne službe Islamske zajednice u Albaniji, u intervjuu spomenutom u fusnoti broj 72

14 Na Behram-begovoj medresi u Tuzli, naprimjer, oko

u muslimanskim zemljama stekli su svoje fakultetsko obrazovanje na egipatskom El-Azharu, u Saudijskoj Arabiji na Islamskom univerzitetu u Medini ili na Univerzitetu u Rijadu ili univerzitetima u Jordanu, Siriji i Libiji. Otprilike pola nastavnika koji su završili fakultet u nostranstvu studirali su arapsku filologiju, a ostali islamske nauke. Na Kosovu i u Makedoniji, gdje su lokalni islamski fakulteti u Prištini i Skoplju tek nedavno osnovani i gdje Islamski fakultet u Sarajevu, zbog predavanja na bosanskom jeziku, nije privlačan ovim muslimanima čiji je maternji jezik albanski, većina nastavnika stekla je svoje fakultetsko obrazovanje u inostranstvu. U Albaniji, u kojoj još uvijek nisu osnovane islamske visokoškolske institucije, mladi ljudi sve od početka 90-tih odlaze na studije u muslimanske zemlje. Prvi koji su završili vratili su se 1999. godine i postepeno počeli zamjenjivati strane nastavnike, ali i neke stare i nekvalifikovane albanske nastavnike.¹⁵ Prema tome, današnji nastavnici vjerskih predmeta u albanskim medresama su Albanci i u prosjeku veoma mladi, veoma tečno govore arapski jezik i veoma su predani svom radu u medresi.¹⁶

Naravno, veoma je teško reći do koje je mjere ovo *arapsko* iskustvo uticalo na rad ovih mladih nastavnika ili kako oni utiču na svoje učenike. Oni nastavnici sa kojima sam lično razgovarao bili su veoma otvoreni i iskreni. Pokušao sam utvrditi kako je dug boravak, naprimjer u Saudijskoj Arabiji, uticao na ove mlade ljude i više puta mi je rečeno da nakon završetka studija većina Bosanaca i Albanaca jedva čekaju da se vrate svojim kućama. Međutim, mnogi balkanski studenti pola profesora vjerskih predmeta diplomirali su na FIN-u a druga polovica su svršeni nekog islamskog fakulteta u inostranstvu. Sličan odnos postoji i na svim ostalim medresama u Bosni i Hercegovini. Informacija se bazira na mom intervjuu sa Vahidom Fazlovićem, direktorom Behram-begove medrese u Tuzli, održanom u Tuzli 14. decembra 2004. godine

15 Ovo je bila nekolicina nastavnika koji su završili medresu u Tirani prije nego što je ona zatvorena 1965. godine

16 Zato što ja ne govorim albanski jezik, cijeni izvrsno znanje arapskog jezika koje ovi mladi nastavnici imaju. To mi je omogućilo da dobijem neke za ovaj moj rad veoma važne informacije

koji su studirali u inostranstvu uvidjeli su da postoji izvjesna kulturološka razlika između arpskog svijeta i Balkana i ostali su privrženi, da ga tako nazovemo, balkanskom umjerenom islamu. Jedan mladi nastavnik rekao mi je da je, zasigurno, lakše biti dobar musliman u Britaniji nego u Saudijskoj Arabiji. S druge strane, postoje određene grupe ili krugovi nastavnika i uleme koji su okupljeni oko pojedinih medresa i koji pripadaju pomalo strožijem razumijevanju i prakticiranju islama, iako su i oni još uvijek daleko od toga da budu zvanično označeni kao *vehabije*.¹⁷ Ove pretpostavke još uvijek nisu dovoljno istražene, pa je potrebno još više istraživačkog rada na tom polju.

U svakom slučaju, teško je zamisliti da nastavnici u medrsama mogu širiti radikalne ideje kroz zvanični nastavni plan i program. U stvari, nastavni plan i program vjerskih predmeta veoma je tradicionalan i zato je mnogo puta bio meta raznih kritika. Sve balkanske medrese (osim onih u Bugarskoj) imaju zajednički korijen islamskog obrazovanja: plan koji je postavila Gazi Husrev-begova medresa u Sarajevu. Ovaj plan kasnije je preslikan na druge medrese u bivšoj Jugoslaviji, tačnije u Prištini i Skoplju, i od tada je ostao gotovo isti. Na kraju, kad su i u Albaniji osnovane medrese počele raditi po ovom planu i u njima su korišteni udžbenici iz prištinske medrese (zato što su pisani na albanskom). Predavale su se klasične islamske discipline: Kur'an, akaid (principi vjerovanja), fikh (islamska jurisprudencija), ahlak (islamski moral), tefsir (tumačenje Kur'ana), hadis (islamska tradicija), imamet (pripremanje za imamski posao) i povijest islama.¹⁸ Sve do nadavne reforme, u medresama su se izučavala četiri strana jezika: arapski, engleski, latinski i turski. Osim toga, u

17 Postoji jedna takva grupa mladih alima okupljenih oko časopisa *Novi horizonti*, koji mjesečno izlazi u Zenici. Neki od njih su se obrazovali u Saudijskoj Arabiji i sada predaju na islamskim pedagoškim akademijama u Bihaću i Zenici, a neki i u medresi u Travniku. Tematski sadržaj spomenutog časopisa upućuje na to da su oni pobornici reformističkog islama i simpatizeri selefijskog pokreta

18 Nastavni plan i program Gazi Husrev-begove medrese u Sarajevu, kao i drugih medresa u Bosni i Hercegovini, u školskoj 1994./1995. godini sadržavao je 28 predmeta. Od toga je bilo osam vjerskih predmeta i četiri strana jezika. Vidi, 45 generacija, strana 89

medresama se provodi i cijeli državni zvanični nastavni plan i program koji je obavezan za sve srednje škole u Bosni i Hercegovini. Nakon reforme, koja se dogodila 2004. godine, smanjen je broj nastavnih sati.¹⁹

Udžbenici za svjetovne predmete isti su oni koji se koriste u drugim srednjim školama. Za vjerske predmete islamske zajednice u BiH i na Kosovu izdale su udžbenike koji su univerzalni i koriste se u svim medresama. U Makedoniji se koriste udžbenici sa Kosova (pisani na albanskom jeziku). U albanskim medresama korišteni su udžbenici sa Kosova sve dok Albanci nisu počeli, u saradnji sa Turskom, pisati i izdavati vlastite udžbenike. U Bosni su neki od udžbenika samo preštampane verzije veoma starih djela i u njima nema vidljivih tragova bilo kakve savremene islamske problematike, radova savremenih autora itd. Kad sam se počeo raspitivati o prisutnosti savremenih autora i alima u nastavnom planu i programu, rečeno mi je da se njihova djela ne koriste mnogo u medresama, osim izabranih radova nekih autora, među kojima su najčešće Sejid Kutb i Jusuf el-Karadavi. Uopćeno govoreći, nastavni plan i program i udžbenici vjerskih predmeta u bosanskim medresama veoma su tradicionalni i pridaju malo pažnje savremenim islamskim tokovima i savremenoj islamskoj misli. Očigledno je da se smatra da bi, na ovom srednjoškolskom stepenu obrazovanja, učenici trebali naučiti samo osnove, što su medrese radile još od samog početka, i da na ovom nivou ne bilo od mnogo koristi od podučavanja učenika savremenoj islamskoj misli. Kako ćemo to kasnije i vidjeti, znatno je drukčija situacija na islamskih pedagoškim akademijama i islamskim fakultetima.

Imajući ove činjenice na umu, malo je vjerovatno da nastavni plan i program i nastavnici na balkanskim medresama sudjeluju u navodnom rasijavanju ekstremista ili širenju radikalne verzije islama ili da čak direktno

sudjeluju u procesu koji muslimane Balkana vraća u globalne islamske tokove.

MEDRESANSKI UČENICI I ŽIVOT U MEDRESAMA

Nije lahko kreirati tipičan društveni profil savremenog učenika medrese. Tokom komunističkog perioda gotovo svi učenici u Gazi Husrev-begovoj medresi bili su porijeklom iz ruralnih područja. Mnogi su dolazili iz porodica sa dugom ulemanskom tradicijom. Situacija se znatno promijenila od 1990. godine pa do danas. Iako još uvijek postoje medrese u kojima velika većina učenika dolazi iz seoskog miljea, kao što je to slučaj sa bosanskim medresama u Tuzli i Travniku, ili albanskom medresom u Tirani, u nekim od njih je dosta veći procent djece iz gradova. Medresa u Sarajevu iskusila je ovu promjenu u društveno-ekonomskom statusu svojih učenika. Danas polovina, a možda čak i velika većina, učenika ove medrese dolazi iz urbanih sredina.²⁰ Tokom proteklih nekoliko godina, slična promjena dogodila se također i u medresama na Kosovu. U nekim drugim medresama, kao u cazinskoj medresi u BiH, medresi u Skoplju ili medresama u Škodri i Kavaji u Albaniji, učenici porijeklom iz urbanih sredina predstavljaju veliku većinu. Dok se povećan broj učenika urbanog porijekla u Bosni i na Kosovu može pripisati pojačanom procesu urbanizacije tokom 1990-tih, u Albaniji još uvijek postoje tradicionalne gradske porodice, u gradovima kao što su Škodra ili Kavaja, koje sada šalju svoju djecu u medrese. Ovdje moramo naglasiti činjenicu da je u Bosni tradicionalna ulemska porodica gotovo nestala, vjerovatno zbog modernizacije kroz koju je urbano društvo prošlo u socijalističkoj Jugoslaviji i koja je u tom vremenu medrese učinila neprivlačnim.

Ono što danas medrese čini privlačnim za mlade ljude i njihove roditelje prije svega je dobra reputacija koju ove škole imaju i

²⁰ Novaković citira neke interesantne statističke podatke o profesijama očeva učenika i učenika koji su 1985. godine završili Gazi Husrev-begovu medresu u Sarajevu: od 30 očeva, 17 su bili radnici, šesterica seljaci, a trojica imami. Vidi, Novaković, strana 72. Sličan pregled je urađen 1988. godine sa prvom generacijom medrese u Skoplju: od 47, 27 njihovih očeva bili su radnici, deveterica seljaci, a šesterica imami. Vidi, Novaković, strana 98

¹⁹ Vidi, naprimjer, članak o programima u medresama, objavljen u časopisu *Novi Muallim*, broj 8, 5. januar 2002. godine, na strani 121, u kom Almedina Čelebić navodi da su «programi u medresama prenatrpani skolaticizmom... i da su naša djeca propterećena lekcijama koje pespotrebno uče napamet i od kojih ništa neće ostati zapamćeno...»

moralni milje koji u njima vlada. Stalno mi je ponavljano da današnje medrese mogu zaštititi djecu od *društvenih zala droge, alkohola i prostitucije*.²¹ Drugi razlog velikog interesa za medrese jest njihova dobra reputacija kad je u pitanju kvalitet obrazovanja koji nude svojim učenicima, opremljenost škole i različite vannastavne aktivnosti učenika. Ovaj visok interes mora da je zadovoljavajući za medrese, što se pokazuje u Bosni i na Kosovu, naprimjer, gdje samo 50% zainteresiranih bude primljeno u medrese. U Albaniji je ovaj broj još manji i iznosi negdje oko 25%. Ovo, također, znači da je, zahvaljujući procesu selekcije, relativno dobar kvalitet učenika u medresama.

Učenici medrese većinu svoga dana provode u školi. Ujutro se održava zajednička nastava, a poslijepodne su učenici dužni prisustvovati korepeticijama – ponavljanju lekcija i drugim vannastavnim aktivnostima – sekcijama. Nema mnogo slobodnog vremena, tako da učenici na raspolaganju imaju samo oko dva sata slobodnog vremena dnevno. Mnoge medrese imaju internatski sistem i učenici moraju biti u svojim sobama rano uvečer. Učenici su pod konstantnim nadzorom i pažnjom odgajatelja izvan redovne nastave. Subote i nedjelje sada su u principu slobodne i učenici obično odlaze svojim kućama. Također, učenici moraju obavljati vjerske dužnosti. Mnoge medrese imaju svoje vlastite mesdžide (male džamije), u kojima učenici obavljaju namaze. Svaki petak odabire se jedan od učenika starijih razreda da održi hutbu i da, kao imam, predvodi džumu-namaz i to se smatra dijelom njihove prakse. U većini medresa učenice su dužne nositi hidžab. Odvojeni su nastava i internati za učenice i učenike, a ženski i muški dijelovi jedne medrese su u posebnim zgradama gdje je to moguće.

Kao što sam spomenuo, većina koja završi medresu nastavlja sa svojim obrazovanjem studirajući na raznim univerzitetima, među kojima su najčešći fakulteti humanističkih nauka

21 Ovu frazu stalno su mi ponavljali oni koji brane svrhu i postojanje medresa u Bosni. Oni uvijek spominju tačno ova tri *društvena zla*. Kasnije sam shvatio da oni pod prostitucijom često podrazumijevaju seksualni odnos prije braka

i prava. Samo se mali broj svršenika upisuje na islamske fakultete. Ako to i čine, upisuju se na fakultete u muslimanskim zemljama (ovo se odnosi na sve koji su završili medrese u Albaniji, većinu u Makedoniji i na polovinu njih u BiH) ili u zemlji na islamske fakultete i akademije na Balkanu.²²

Ovaj kratki profil učenika medrese otkriva činjenicu da glavni razlog relativno velikog interesa za pohađanje ovih škola ne leži u stremljenju učenika i njihovih roditelja za sticanjem klasičnog islamskog znanja i postajanjem imamom nakon završetka školovanja. Taj moralni milje u medresama, koji mnogi roditelji adolescenata (posebno djevojčica) visoko cijene, predstavlja odlučujući faktor. Sve bolji obrazovni i materijalni kvalitet većine medresa i mogućnost nastavka studija na bilo kom fakultetu samo povećaju atraktivnost ovih škola. Porodična tradicija pohađanja medrese u principu ima minornu ulogu prilikom donošenja odluke da se upiše na ovakvu vrsta škole.

ISLAMSKO VISOKOŠKOLSKO OBRAZOVANJE NA BALKANU

Potreba da se ljudi šalju u inostranstvo kako bi stekli visokoškolsko islamsko obrazovanje nagnala je Islamsku zajednicu u Jugoslaviji da otvori jednu takvu instituciju u zemlji. Osnivanje Fakulteta islamskih nauka u Sarajevu dovelo je do toga da veliki broj nastavnika u medresama, imama u džematima i drugih vjerskih službenika Islamske zajednice u BiH (a u nekim slučajevima i islamskih zajednica na Kosovu i u Makedoniji) nije morao ići u inostranstvo da

22 Službeni broj bosanskih studenata na studijima na stranim islamskim fakultetima u 2001. godini koji je Islamska zajednica u BiH objavila u časopisu *Novi Muallim*, broj 8, od 5. januara 2002. godine, na stranicama 93-94, je:

1. Saudijska Arabija: 107 (88 u Medini, 15 u Rijadu i 4 na postdiplomskom studiju u Medini), 2. Sirija: 60 (Damask), 3. Egipat: 38 (Kairo, 2 na postdiplomskom studiju), 4. Jordan: 34 (Amman i El-Zerka), 5. Iran: 28 (Teheran 20, Kom 3, Meshhed 5), 6. Turska: 11, 7. Pakistan: 8, 8. Libija: 2, Kuvajt: 1 i Liban: 1. Neki Bosanci također pohađaju strane srednje škole: u Turskoj na *Bozyazi-Icel*: 21 učenik, u Egiptu na Institutu *Fu'ad el-Hamis*: 24 studenta. Ove brojke mogu se ne uzeti kao konačne zato što mnogi odlaze studirati u inostranstvu bez znanja Islamske zajednice u BiH

završi islamski fakultet. Nakon skromnih početaka, kad su predavanja bila održavana u učionici Gazi Husrev-begove medrese u Sarajevu, Fakultet islamskih nauka premjestio se nakon rata u BiH u prelijepu zgradu bivše Visoke šerijatske škole, koja se nalazi u blizini otomanskog centra Sarajeva. Fakultet je izgradio solidnu reputaciju.²³ Profesori na ovom fakultetu stekli su svoje diplome na univerzitetima na Zapadu (Evropa i Sjedinjene Američke Države) i Istoku (Egipat, Saudijska Arabija, Malezija). Priroda predavanja na FIN-u može se okarakterizirati kao intelektualni islam, a opća atmosfera te stil i način studiranja bliži je orijentalnim studijama nego teologiji.²⁴ Fakultet islamskih nauka također organizira kurseve islama i povijesti islama za nemuslimane i strance.

Studij na ovom fakultetu traje četiri godine i danas na njemu studira oko 200 redovnih i u prosjeku još toliko vanrednih studenata. Studijski odsjek islamske pedagogije na ovom fakultetu, uz već postojeći studij teologije, uveden je 1995. godine. Na ovaj studijski odsjek mogu se upisati oni koji su završili bilo koju četverogodišnju srednju školu u BiH, a na studij teologije samo oni koji su završili medresu.

Situaciju sličnu onoj u BiH željele su i pokušavale postignuti i druge islamske zajednice na Balkanu.²⁵ Na islamskim fakultetima u Prištini i Skoplju, za razliku od FIN-a u Sarajevu, kvalitet studija još uvijek je nezadovoljavajući, a veoma slab interes za studiranje na ovim

23 Prelijepu zgradu FIN-a izradila je 1886. godine Vlada Austro-Ugarske i pretvorila je u školu državnih islamskih pravnika. Sagrađena je u jedinstvenom neomaurskom stilu i služila je svojoj originalnoj svrsi sve do kraja Drugog svjetskog rata. Fondacija sa sjedištem u Kataru je 1997. godine finansirala rekonstrukciju zgrade

24 Sada je dekan FIN-a dr. Enes Karić, kojeg bosanski muslimani smatraju pravim intelektualcem. Njegova djela više se čitaju nego djela trenutnog reisu'l-uleme Mustafe ef. Cerića. On ne prihvata postojeće jake veze između islama i politike u BiH. Karić se smatra mogućim kandidatom za sljedećeg reisu'l-ulemu

25 Na početku akademske 2004./2005. godine na Islamskom fakultetu u Prištini bilo je 120 redovnih i 45 vanrednih studenata. Na Islamskom fakultetu u Skoplju upisano je samo 50 redovnih i nešto manji broj vanrednih studenata. Ove informacije dobio sam od Xhabira Hamitija, sekretara dekana Islamskog fakulteta u Prištini, 16. marta 2005. godine i Ismaila Bardhi, dekana Islamskog fakulteta u Kondovu (u blizini Skoplja), 5. aprila 2005. godine

visokoškolskim ustanovama. U Albaniji su nedavno predloženi planovi za osnivanje islamskog fakulteta. Međutim, tamo još uvijek nema nikakvih islamskih obrazovnih institucija iznad srednjih vjerskih škola – medresa. U svim ovim zemljama uvriježeno je mišljenje da je postojanje islamskih fakulteta u domovini bolja opcija od slanja buduće uleme u inostranstvo i njihovog školovanja na univerzitetima u muslimanskim zemljama.²⁶

Za razliku od drugih islamskih zajednica, Islamska zajednica u BiH je u svoj visokoškolski obrazovni sistem uvela i islamske pedagoške akademije, postsrednjoškolske obrazovne institucije ispod nivoa fakulteta. Ovo je razumljiv potez ako se u obzir uzme postojanje i potrebe vjerskog obrazovanja u državnim školama. Do sada su ove akademije osnovane samo u BiH, Hrvatskoj i Srbiji (činjenica koja se tiče i muslimana u Sandžaku). Postoje tri ovakve akademije u BiH i jedna u Sandžaku. Sve donedavno su ove akademije bile dvogodišnji studiji na kojima su se školovali budući vjeroučitelji u osnovnim i srednjim državnim školama. Od početka akademske 2004./2005. godine trajanje studija na ovim školskim institucijama produženo je na tri godine, a postoje planovi da se u budućnosti doda i četvrta godina studija, što će ove akademije u potpunosti podići na nivo fakulteta.²⁷ Ove promjene napravljene su kako bi se akademije inkorporirale u univerzitate u Bihaću i Zenici. Ovaj cilj je nedavno i potignut, tako da su danas islamske pedagoške akademije, kao i FIN u Sarajevu, sastavni dijelovi univerzitetâ, iako ove trogodišnje islamske obrazovne institucije još

26 Xhabir Hamiti, sekretar dekana Islamskog fakulteta u Prištini, rekao mi je, prilikom intervjua 16. marta 2005. godine, da su oni koji «završe ovaj fakultet (u Prištini) kao imami bliži narodu od onih koji su svoje studije završili u arapskih zemljama. Za Islamsku zajednicu Kosova, postojanje ovoga fakulteta znači pobjedu islama na Kosovu. Štaviše, Fakultet opstoji bez ikakve pomoći inostranih fondacija»

27 Sve ove reforme, kao i reforme bosanskih medresa, vođene su pokušajima i naporima da se bosanski obrazovni sistem integrira u evropski. Zajednički evropski obrazovni sistem uokviren je Bolonjskom deklaracijom, kojoj je BiH pristupila 2003. godine. Sve ove reforme moraju se završiti do 2010. godine. Vidi, sedmični magazin *Dani*, broj 403, 4 mart 2003. godine

uvijek nisu dobile status fakulteta. Međutim, ovaj važan korak omogućio im je finansiranje iz državnih budžeta.

Ako nema dovoljno prostora da se u medresama proučavaju naučavanja savremene islamske misli, islamske pedagoške akademije i fakulteti u mogućnosti su svojim studentima pružiti savremene i opsežne studije koje pokrivaju ovu materiju. Studenti koji upisuju ove visokoškolske obrazovne ustanove zaista su zainteresirani za izučavanje islamskih tema i nauka, za razliku od većine učenika u medresama. Ne postoje posebno pripremljeni udžbenici za studij na navedenim fakultetima i akademijama. Umjesto toga, postoji spisak obavezne i preporučene literature na svakom studijskom modulu odnosno predmetu. Ona uključuje mnoga djela savremenih islamskih autora (prevedenih na bosanski jezik). Neke od ovih autora, kao što su Hasan el-Bena, Sejid Kutb, Jusuf el-Karadavi, Ebu Ala el-Mevdudi ili Abdulhalim Mahmud, zapadni učenjaci smatraju previše strogim, ortodoksnim ili čak fundamentalistima.²⁸ Imajući u vidu da su profesori na akademijama u Bihaću i Zenici relativno mladi, da se većina njih obrazovala u Saudijskoj Arabiji ili u drugim islamskim zemljama i da nisu tako striktno zarobljeni i uokvireni uskim nastavnim planom i programom kao njihove kolege u medresama, veoma je opravdano što se ove institucije smatraju mjestima na kojima se savremena i globalna islamska misao širi i prenosi mladim bosanskim muslimanima. Treba uzeti u obzir da će oni koji završe ove akademije postati nastavnici islamske vjeronauke u osnovnim i srednjim školama u kojima gotovo svako bošnjačko dijete pohađa nastavu islamske vjeronauke.

ZAKLJUČAK

Islamsko obrazovanje predstavlja veoma važan i trajan aspekt procesa ponovne islamizacije muslimanskih zajednica na Balkanu. Međutim, ova *reislamizacija* mora biti shvaćena

²⁸ Program uključuje određeni broj predavanja i obaveznu i preporučenu literaturu za svaki predmet. Islamske akademije u Bihaću i Zenici objavile su ove informacije u posebnim brošurama i one se mogu dobiti besplatno na ovim akademijama

kao proces u lokalnom kontekstu, naprimjer kao buđenje i širenje islamske samosvjesnosti i morala kod balkanskih muslimana, a ne kao zahtjev za uvođenje šerijatskog zakona kao takvog. Vlade zemalja koje su spomenute u ovom radu smatraju službene islamske zajednice u dotičnim zemljama institucijama koje su isključivo odgovorne za islamske probleme i pitanja na tim prostorima. Ova činjenica je spomenutim islamskim zajednicama priskrbila monopol nad vjerskim instrukcijama i obrazovanjem, a one su ga rado preuzele. Iako u zakonu ne postoji prepreka da neko otvori vjersku školu, niko to do sada nije uradio. Neki kursevi islama organiziraju se mimo Islamske zajednice, ali se oni ne mogu smatrati pravim školama.

Većina mladih muslimana u BiH i Sandžaku obuhvaćeni su vjerskim obrazovanjem u državnim školama ili vjerskom poukom u mektebima. Islamska zajednica odgovorna je za obje ove vrste islamskog obrazovanja, kao i za osiguravanje nastavnika islamske vjeronauke u državnim školama. Islamska zajednica zdušno brine o broju muslimanske djece koja pohađaju ove vidove vjerskog obrazovanja. U drugim zemljama ne postoji vjersko obrazovanje u državnim školama, a i mektebi su veoma slabo organizirani. I pored toga, mnoge zemlje regije sa muslimanskim stanovništvom doživljavaju ekspanziju i transformaciju srednjih islamskih škola – medresa. Danas ove škole pohađa nekoliko stotina učenika. Medrese su pod kontrolom islamskih zajednica i državnih institucija, iako medrese u Albaniji još uvijek finansiraju strane islamske organizacije. Međutim, ne postoji nikakav vidljiv uticaj stranih donatora na nastavni plan i program ovih škola. Islamske zajednice u svojim ustavima prisežu i obavezuju se da će slijediti hanefijski mezheb, pa se to također odnosi i na sve medrese. Ova odredba se razumijeva kao garant slijeđenja tzv. umjerenog balkanskog islama. Uz nekoliko izuzetaka, svi današnji nastavnici u medresama potiču iz lokalnog stanovništva, iako su se neki od njih školovali na islamskim univerzitetima u muslimanskim zemljama. Svjetovni dio nastavnog plana i programa medresa u potpunosti se slaže sa onim u državnim školama, osim što je Islamska zajednica uvela i dodatni broj vjerskih

predmeta. Vjerski predmeti više su klasični, tako da nastavni sadržaji ovih predmeta uglavnom ne zadiru u područja savremene islamske misli i tokova. Učenici se podučavaju osnovnim islamskim naukama i idejama. U nekim medresama nastavni kadar možda ima malo striktnije i ortodoksnije vjerske stavove i poglede na svijet u odnosu na ostale pripadnike vjerske zajednice u regiji, ali to nikad ne ide daleko od umjerenog standarda.

Medrese su, u poređenju sa komunističkim periodom, doživjele suštinsku i bitnu transformaciju. Od specijaliziranih teoloških instituta, kreiranih isključivo za one koji su željeli postati imami ili muallimi, transformirale su se u univerzalne srednje škole, poželjne velikom broju mladih muslimana, one odišu islamskim načinom života i morala, a provode se kroz obavezni internatski smještaj u učeničkim domovima. Medrese, također, žestoko žele osavremeniti svoje pedagoške metode i uskladiti ih sa evropskim standardima. Obrazovni i materijalno-tehnički kvalitet medresa generalno se smatra izrazito dobrim u poređenju sa stanjem u državnim školama. Broj zainteresiranih za pohađanje medresa dva do četiri puta je veći od stvarnog broja učenika koje medrese mogu primiti. Događa se također i svojevrsna društveno-ekonomska promjena kad je u pitanju porijeklo učenika. U prošlosti je većina učenika dolazila iz ruralnih sredina, dok

je sada u medresama sve veći broj gradske djece. Oni koji završe medresu mogu se upisati na bilo koji fakultet i uglavnom to i čine, dok ih samo mali broj nastavlja svoje školovanje na nekom od islamskih fakulteta. Muslimanskoj omladini je ovakav model škole veoma privlačan.

Stoga, ako među bakanskim muslimanima i postoji nekakvo radikalno islamsko razmišljanje, ono zasigurno ne dolazi iz sve većeg broja islamskih škola i kurseva u regiji. Mora postojati neki drugi izvor radikalizma, kao što su studenti koji dolaze sa završenih studija u muslimanskim zemaljama ili aktivnosti nekih muslimanskih misionarskih (*da'wa*) organizacija na Balkanu. Rad medresa, provođenje islamske vjeronauke u državnim školama i vjerske pouke u mektebima organizira Islamske zajednica, a kontrolira država. Nastavni planovi i programi ovih institucija klasični su i baziraju se na islamskoj tradiciji na Balkanu. S druge strane, sve veći broj učenika u medresama, koji sve češće nastavljaju svoje obrazovanje na raznim svjetovnim fakultetima, može znatno ohrabriti interesiranje laičke balkanske muslimanske omladine za trenutna događanja i savremenu islamsku misao u širem muslimanskom svijetu. Ovo će vjerovatno doprinijeti promjeni i pomjeranju prirode islama na Balkanu od onog tzv. balkanskog ili tradicionalnog islama ka globalnom islamu, koji se uopćeno smatra bližim reformističkim i radikalnim idejama.

**Preveo sa engleskog:
Asmir Dorić**